

Б. КІСТЯКОВСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛОСОФ ПРАВА

У багатогранній творчості Богдана Олександровича Кістяковського¹ (1868—1920) — правознавця, філософа, соціолога, громадського діяча, слід виділити галузь, в якій він посідає одне з провідних місць в історії не лише української і російської, а й світової думки. Це — філософія права і перш за все — її методологічні проблеми. За оцінкою А. Фатеева, він першим у вітчизняній та зарубіжній літературі звернувся до систематичної розробки філософсько-методологічних передумов правознавства². «Він філософ права, в найкращому розумінні цього слова, — писав А. Фатеев у відгуку на дисертацію Б. Кістяковського, — та при тому філософ методології, який не залишає без уваги жодного просування сучасної науки, ні її сили та перемог, перед якими автор прихиляється, ні її безсилля та поразок, які автор намагається пояснити»³. Філософсько-правові ідеї Б. Кістяковського мають не лише історичний інтерес, але й фундаментальне значення для формування сучасної національної філософії права.

Б. Кістяковський — ключова фігура серед українських теоретиків лібералізму, а поряд з Б. Чічеріним, В. Солсв'ївим, П. Новгородцевим, Л. Петражицьким, С. Гессеном — один з найвідоміших та видатних ліберальних мислителів Росії, які були представниками різних шкіл правової філософії та різних стадій еволюції лібералізму⁴. Твердо відстоюючи пріоритет права по відношенню до політики, він водночас прагнув об'єднати ліберальну ідею абсолютної гідності людини, її свободи та прав з ідеєю соціальної справедливості. Взагалі його життєвим та науковим кредо було шановливе ставлення до переконань іншого, прагнення уникнути крайностей у думках, враховувати позитивні та негативні сторони кожної з позицій та знаходити оптимальну міру їх прими-

¹ У виборі написання цього прізвища автор статті приєднується до аргументації Анжея Валицького: «У відповідності до української орфографії написання його прізвища — «Кістяківський». Я використовую русифіковану форму прізвища «Кістяковський», тому, що саме він використовував її в своїх публікаціях» (Valicki A. Legal Philosophies of Pussion Liberalism. Oxbord, 1987. P. 342).

² Фатеев А. Русский методолог теории права. Х., 1917. С. 43.

³ Там же. С. 2.

⁴ Див.: Valicki A. Legal Philosophies of Pussion Liralism. P. 4.

рення. Однак примирення не за рахунок ідеологічних та теоретичних шарахань та безплідних компромісів (він завжди твердо відстоював свої принципи), а за рахунок чіткої субординації цінносних переваг та спроби здійснення синтезу з точки зору більш загальної основи. Тому і в своїх методологічних перевагах він схилився до методологічного плюралізму у початковому пункті та теоретичного синтезу на основі філософії культури — у кінцевому.

Оригінальний підхід Б. Кістяковського до вирішення філософсько-методологічних проблем права може бути визначеним як соціокультурний. З одного боку, право з усіх культурних форм є найбільш значним виразником культури суспільства, бо воно перетворює соціально-необхідне у суспільно-належне. З іншого, культура як організація всіх сторін суспільного життя і спосіб сприйняття та трансформації певних ідей, включаючи правові, — є важливішим способом реального буття права; тому історично сформований рівень правосвідомості та правової культури мають визначальне значення у виявленні можливостей побудови правової держави.

В духовному розвитку Богдан Кістяковський багато в чому був спадкоємцем свого батька — Олександра Федоровича Кістяковського (1833—1885) — відомого юриста, професора кримінального права Київського університету, засновника та президента Київського юридичного товариства, автора його програми, яка була присвячена захисту ліберальної правової реформи. О. Кістяковський був водночас учасником українського руху національного відродження (активним діячем «Громади», помічником редактора журналу «Основа») і був тісно пов'язаний з російською культурою.

Питання про національну належність було для Богдана Кістяковського справою свідомого вибору. З відкритого листа до П. Струве, яке до того ж було підписано «Українець», стає зрозумілим, що він відчуває себе українцем, а не росіянином. Він визнає і підтримує самостійність української культури. Більш того, вважає, що тільки вивчивши українську мову і набувши емоційного досвіду осягнення рідної культури, він значно розширив свої пізнавальні та естетичні здібності, став дійсно освіченою і культурною людиною¹.

У співвідношенні національної та ліберальної ідеї Кістяковський віддавав певний пріоритет останній. Вчений був готовий підпорядкувати вирішення національного питання справі свободи в межах єдиної конституційної держави, в якій буде забезпечено рівність прав всіх громадян і пріоритет прав особи. В той же час, він твердо стояв на позиціях

¹ Див.: [Кістяковський] К вопросу о самостоятельной украинской культуре. Письмо в редакцию//Русская мысль, 1911. № 5. С. 142.

«культурного націоналізму», відстоював право на «самобутню національну індивідуальність» як українського народу в цілому, так і кожного окремого його представника¹.

Б. Кістяковський навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету (1888—1890), історичному факультеті Харківського університету (1890), юридичному факультеті Дерптського університету (1891—1892), з яких звільнявся за участь в українських культурно-освітніх гуртках, а також (в Дерптський період) за пропаганду марксистських ідей. За це був навіть заарештований у 1892 р.

З 1895 р. продовжує освіту за кордоном в Берлінському, Паризькому, Стразбурзькому та Гейдельберзькому університетах під керівництвом видатних філософів — Г. Зіммеля, В. Віндельбандта та ін. У 1898 р. захищає докторську дисертацію на тему «Суспільство та індивід», в якій він остаточно пориває з марксизмом. Дисертація одержала високу оцінку в німецькій філософській та юридичній літературі. З цього приводу були опубліковані відгуки Г. Кельзена, Г. Єллінока, А. Фіркандта, М. Вебера. Але ця робота не була визнана достатньою підставою для одержання звання магістра права у Петербурзі.

З політичних причин академічна кар'єра Б. Кістяковського не склалась; лише короткий час (1906—1913) він мав можливість викладати право та філософію права в учбових закладах Москви та Ярославля. Тому він зосереджується на публіцистичній та видавничій діяльності, найвищими досягненнями якої були — видання «Політичних творів» М. Драгоманова (1906), участь у збірнику «Вехі» (1909), редагування «Юридичного вісника» (1913—1917). На основі збірника статей «Соціальні науки та право», що був опублікований у 1916 р., Б. Кістяковський у 1917 р. захистив в Харківському університеті дисертацію і одержав ступінь доктора права.

Останні роки життя діяльність Б. Кістяковського була пов'язана з Україною. З 1917 р. він — професор юридичного факультету Київського університету, а з 1918 р. декан юридичного факультету Українського державного університету, з 1919 р. — академік Української академії наук. Помер Б. Кістяковський в квітні 1920 р. у Катеринодарі під час службового відрадження.

Б. Кістяковський перебував у дружніх стосунках з Г. Зіммеlem і М. Вебером, мав близькі стосунки з П. Новгородцевим, але на протязі усього життя для нього безперечним був авторитет М. Драгоманова, від якого він сприйняв за-

¹ Див.: [Кістяковський] К вопросу о самостоятельной украинской культуре. Письмо в редакцию//Русская мысль. С. 146.

гальний світогляд, ідеї якого стали стимулом для розробки концепції пріоритету соціокультурного підходу над політичним в галузі досліджень права.

Свою філософську позицію Б. Кістяковський визначав як «науковий ідеалізм», тобто він не вважав ідеалізм і науковість взаємовиключними поняттями. Беручи участь у боротьбі з позитивізмом, він не розглядав її як боротьбу з наукою. Намагався перебороти натуралізм і релятивізм, але не шляхом метафізичних побудов і релігійної містики, а завдяки науковій філософії, яка забезпечує соціальні науки конкретною методологією і гносеологічними засадами. Такою філософією, на його погляд, було неокантіанство.

Як неокантіанець Кістяковський вважав категорії розуму об'єктивними у значенні невід'ємної загальної обов'язковості і тому вважав «справедливість» не менш об'єктивною, ніж «необхідність»¹. Тому у соціальних науках категорія причинної необхідності і категорія справедливості доповнюють одна одну як два різних шляхи перетворення хаотичного світу емпіричних явищ в упорядкований універсум науки. Таке поєднання причинності («необхідності») та нормативності («справедливості») стало дуже плідотворним для вивчення права. Кістяковський розглядав право як кінцевий продукт соціальних процесів і як органічне поєднання форми необхідності з нормативним змістом.

Свою позицію Б. Кістяковський обґрунтовує та виправдовує у статті «На захист науково-філософського ідеалізму» (1907). У російському неідеалізмі вчений виділяє два напрямки: релігійно-метафізичний (М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк та ін.) і науковий (Б. Кістяковський), які співпадають: а) у визнанні автономності етики, незалежності «належного» від «сущого», б) у запереченні натуралістичної соціології та марксизму з їх поглядом на виведення належного з необхідного, але по-різному вирішують проблеми методологічних основ етики.

Наполягаючи на можливості наукового вирішення проблем етики, Б. Кістяковський привертав увагу до відмінності між етичним принципом і етичною системою. Остання ґрунтується на вищому принципі, але не може бути виведена з нього, бо подібно до науки створюється усім людством в його розвитку². На його думку, історико-етичний прогрес — це «результат цілком свідомих етичних дій людей, які здійснюються в ім'я категоричного імперативу»³. Тому цілком

¹ Див.: Кістяковський Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М., 1916. С. 186.

² Див.: Кістяковський Б. А. Социальные науки и право. С. 248.

³ Там же. С. 249.

достатньо моральної освіти, щоб люди почували себе відповідальними за свою історію, а не хапались за неї як за своє виправдання.

Акцентуючи увагу на абсолютних стичних стандартах та індивідуальній відповідальності, Б. Кістяковський рішуче заперечував зневагу і нешановливість до соціальних та політичних інститутів («зовнішніх форм»), що було характерно для Л. Толстого та інших етичних анархістів. Етична система — це результат особливої культури, котра повинна обґрунтовуватись і підтримуватись складною структурою економічного життя, соціальною організацією та державно-правовими установами. Її не можна уявити без абсолютних етичних принципів, але їхнє соціальне і культурне існування не зрозуміле без права та держави¹. Слід визначити схожість аргументів Б. Кістяковського і виправдання В. Соловйовим «об'єктивної етики».

Оригінальність позиції Б. Кістяковського полягає в його вмінні з'єднувати боротьбу з релятивізмом й визнання відносної цінності різних методів соціальних наук. Він підкреслював автономію різних сфер і вимірів людського існування, даючи обґрунтування методологічному плюралізму як доповнюваності наукових методів та їх взаємному обмеженню. Особливо цікавою у цьому відношенні була його 4-х аспектна теорія права.

До права Б. Кістяковський підходив і як соціолог, і як прихильник неокантіанської філософії цінності. У першому випадку він розглядав право як соціальне явище, предмет причинності, головний засіб контролю суспільства над індивідом². У другому — як соціальне втілення надісторичних цінностей³, дякуючи якому право займає центральне місце у сфері культури, тобто сфері, яка опосередковує квазіприродний вимір соціального життя (матеріальне) та його духовний вимір. Тому загальна теорія права має ґрунтуватися на загальній філософії культури.

Б. Кістяковський виділяє, як вже зазначалося, чотири існуючих підходи до права, що відповідають чотирьом концепціям права:

- 1) аналітичний підхід, характерний для догматичної юриспруденції і відповідний позитивістській концепції права;
- 2) соціологічний підхід, відповідний поняттю права як формі соціальних відносин;

¹ Див.: Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. С. 248.

² Там же. С. 258.

³ Там же. С. 188.

3) психологічний підхід, який відповідає психологічному поняттю права;

4) нормативний підхід, який відповідає аксіологічному поняттю права¹.

З позицій його синтетичної загальної теорії права слід відкинути кожен з чотирьох концепцій як односторонню і неадекватну і, одночасно, визнати їх як методологічні підходи, що відповідають чотирьом граням (аспектам) права як сукупності культурних феноменів.

Відношення Б. Кістяковського до першого підходу було двояким. Він часто критикував його основні положення, але в політичному, а не в методологічному аспекті. Так, він заперечував головний принцип юридичного позитивізму — абсолютний суверенітет держави, був супротивником командної теорії права, але, з іншого боку, позитивно ставився до практичних досягнень догматичної юриспруденції, цінував її заслуги в логічному аналізі існуючих норм і в науковому дослідженні організаційно-інституціональної сторони правової системи. Підкреслюючи вузькість позитивістського погляду на право, який виключає звичаєве право, якщо воно не санкціоноване державною, і міжнародне право, якщо воно не захищено силою, вчений в той же час стверджував, що еталістський підхід до права є очевидним для професійних юристів і не вимагає спеціального виправдання.

Соціологія права, на відміну від догматичної юриспруденції: а) виявляє динаміку права; б) зосереджується не тільки на писаному, але й на неписаному праві. Вона аналізує право як соціальне явище, розглядаючи його соціальні функції, відношення до інтересів різних груп, прогресу суспільства в цілому (позитивістсько-еволюціоністська версія)². Соціологічний підхід у правознавстві виявляється також у тому, «щоб вірно розуміти право і приймати правові рішення не лише на підставі права, вираженого у нормах, але й права, яке діє у житті... Ця відмінність є відмінністю між загальним і індивідуальним чи ірраціональним (неокантіансько-ірраціоналістична версія)³. Визнаючи досягнення соціологічного підходу до права, Б. Кістяковський бачив його недоліки, якими зловживали для «викриття класового змісту права», роблячи внесок у знецінення права як такого, і забезпечуючи аргументами «правовий нігілізм»⁴.

Психологічний підхід критикується Б. Кістяковським як такий, що поряд з нормативно-аксіологічним зосереджується

¹ Там же. С. 321—324.

- Кістяковський Б. А. Соціальні науки і право. С. 355.

³ Див.: Кістяковський Б. А. Соціальні науки і право. С. 363.

⁴ Там же. С. 322.

на праві як елементі свідомості і тому може бути розглянутий як такий, що зневажливо ставиться до зовнішньої реальності права, яка представлена інституціоналізованим правовим порядком (тобто реальності об'єктивованого в установах права)¹. Він звинувачував Петражицького у тому, що той зводить інститути до сукупності конкретних індивідів (і уявлень про них) і пояснює явище влади і покори як атрибути окремих людей, виправдовуючи цим особисту владу. Але, насправді, Петражицький лише прагнув до вірної інституціоналізації, стверджуючи, що інститути повинні бути укорінені у соціальної психології, яка історично склалась, і через неї в юридичній душі кожного індивіда.

Кістяковський визнає велику наукову цінність теорії Петражицького про пояснення відмінності між правовою та моральною психікою, як підставу для боротьби з юридичним позитивізмом і спадщиною російського «правового нігілізму», який часто знецінював право в ім'я моралі. На жаль, Б. Кістяковському не вдалось в повній мірі оцінити новизну методологічного підходу, яка містилася в теорії Л. Петражицького, те, що вона представляла «своєрідну феноменологію права та моралі»².

Четвертий підхід до права — нормативний, де право розглядається як сукупність норм, що містять в собі ідеї про належне, які визначають зовнішні відносини людей між собою, був найбільш до серця Б. Кістяковському. Як теорія природного права, цей підхід був відомий ще з давніх часів. В Росії його прихильників очолював П. Новгородцев, з яким Кістяковський мав не тільки наукові, але й особисті зв'язки. Але в існуючому вигляді (як лише етико-нормативний) він не вважав цей підхід задовільним і критикував П. Новгородцева за те, що той зосереджувався лише на етичних нормах та ігнорував логічні норми, а також за те, що концентрував увагу на праві у свідомості (хоча на відміну від психологічної школи — трансцендентальної), нехтуючи об'єктивованим існуванням права, відриваючи поняття права від реальності права.

Розглядаючи позитивні якості та недоліки кожного з підходів, Кістяковський вважав, що плюралізм лише підготовлює ґрунт для заключного синтезу, нової єдності знань, монізму, а остаточно досягти цього можливо лише колективними зусиллями його покоління³. Б. Кістяковський споді-

¹ Див.: Кістяковский Б. А. Реальность объективного права//Социальные науки и право. С. 257—337.

² Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX — нач. XX веков//Вопр. философии. 1991. № 8. С. 35.

³ Див.: Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. С. 406.

вався, що синтетична теорія права, яка заснована на філософії культури, подолає недоліки цих чотирьох підходів, розглядаючи свої дослідження як шлях до цього синтезу¹.

На жаль, з подальшим розвитком його думок у цьому напрямку ми не маємо змоги ознайомитись, оскільки весь тираж книги «Наука про право. Методологічний вступ до філософії права», яка стала наступним кроком у дослідженні проблем, що турбували Кістяковського, загинув у типографії м. Ярославля під час пожежі у 1917 р., а авторський екземпляр цієї книги, що має зберігатися в архіві Академії наук України, ще чекає свого видання.

В теорії правової держави Б. Кістяковського можна виділити три основні блоки проблем: 1) методологічні основи вчення про правову державу; 2) теорія прав людини як ядро концепції правової держави; 3) концепція «правового соціалізму», в центрі якої «право на гідне існування»².

Як методологічну основу вчення про правову державу, а в межах його питання про відношення держави та особистості, Б. Кістяковський висуває такі положення: а) кожна державна форма лише поступово проникає в ту чи іншу державну організацію; б) критерієм для такої оцінки є ідеальні типи державного буття у всій непорушній теоретичній значущості³. Тому правова держава для нього — це ідеальний тип у веберовському значенні, який лише у рідких випадках приймає емпіричну реальність. Тут розвивається положення німецького класичного ідеалізму про державу як втілення ідеї, про найвищий прояв особистості. Одночасно це і реальна історична форма державності, найвища з практично існуючих, в якій поступово знаходить втілення даний ідеал. Вона виникає тоді, коли держава, використовуючи право як інструмент свого зміцнення, сама стає підпорядкованою йому (відповідно з природою цих феноменів).

Згідно Кістяковському невід'ємні права особистості: а) обмежують державну владу, утворюючи тим самим сферу самовизначення та самопрояву особистості; б) виступають основою та доповненням підзаконності влади; в) знаходять вираз в її організації, яка не придушує особистість, тобто складають основу фундаментальних принципів правової держави. Вони «природні», тому що споконвічно притаманні людям як людським істотам, проте повинні бути визнані та охоронятися за допомогою приватного та публічного права. На відміну від класичного лібералізму Б. Кістяковський вважав, що дійсна

¹ Там же. С. 384.

² Див.: *Кістяковский Б. А.* Социальные науки и право. С. 552—592; Государство правовое и социалистическое // *Вопр. философии.* 1990. № 6. С. 141—150.

³ Див.: *Кістяковский Б. А.* Социальные науки и право. С. 559.

повага до права утворюється не стільки у сфері громадського суспільства, скільки у відносинах громадян з державними органами. Тому він прийняв теорію німецького філософа права Г. Єллінека (1851—1911) про суб'єктивні публічні права, які на відміну від приватних прав, визначають масштаб природної свободи, утворюють умови для забезпечення реальності цих прав. Прогрес суспільства він пов'язує з постійним поширенням індивідуалізму (як приватно-правового, так і публічно-правового).

Концепція суб'єктивних публічних прав дала змогу Б. Кістяковському розглядати соціалістичну державу як цілком сумісну з індивідуальною свободою, та таку, яка представляє нову, більш досконалу форму правової держави. Його правовий соціалізм є подальшим розвитком цінностей лібералізму як цінностей особистої свободи. Приймаючи ідею В. Соловйова про «право на гідне існування», він повністю відкинув спробу виводити це право з етики співчуття та розуміння держави як «збірно-організованого жалю», а розглядав його як суб'єктивне публічне право, яке є основою домагань особистості. Визнаючи законно гарантоване право на прожитковий мінімум та освіту, соціальний лібералізм вважає його фактором усунення перешкод на шляху розвитку особистої свободи громадян та забезпечення рівних умов заради реалізації творчих зусиль у конкурентній боротьбі. Їз наш час така програма є, фактично, загальновизнаною у світовій спільноті.

Найбільшим внеском Б. Кістяковського до історії вітчизняної думки та духовного життя була його стаття «На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)», яка була вміщена у збірнику «Вехи» (1909)¹. За формою, змістом, історичним значенням вона є класичним взірцем серед праць з проблем російського «правового нілізму» і зберігає свою актуальність і в наш час.

Стаття «На захист права» відповідає його концепції права як культурної цінності. Право є найважливішою цінністю (культурною формою). Це знаходить вираз в дисциплінуючій функції права. До того ж воно не тільки дисциплінує мислення і волю окремої людини, але й виступає єдиною соціально дисциплінуючою системою. Одночасно, право у своєму суттєвому виразі — це свобода. І хоча це зовнішня свобода, що є свободою відносною і соціально обумовленою, але вона також є необхідною основою більш безвідносної — духовної свободи — і найкраща школа для останньої.

Але російській інтелігенції притаманний «правовий нігі-

¹ Див.: Кістяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание)//Вехи. Из глубины. М., 1991. С. 122—149.

лізм», вона «складається з людей, які ні індивідуально, ні соціально не дисципліновані. І це пов'язано з тим, що російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила у ньому цінності; з усіх культурних цінностей право було для неї найбільш занедбаним»¹. Це має прояв у відсутності в багатій російській літературі розробки правових ідей, які могли б відіграти важливу роль у духовному розвитку росіян. Однак ідеї свободи і права людини, щоб увійти до культури наряду, не можуть бути просто запозиченими на Заході, бо, по-перше, вони повинні бути самостійно пережиті, по-друге, «усі правові ідеї у свідомості кожного окремого народу одержують своєрідне забарвлення й свій власний відтінок»². Тому без такого «переживання» та «охопленості» творення правової культури неможливе. Становище ускладнювалось ідеалізацією нерозвиненості правосвідомості. Навіть ліберали випускали з поля зору правову природу конституційної держави, яка вимагала звернення до права в чистому вигляді — свободи людини. «У цьому розумінні правовий порядок — це система відносин, коли усі люди даного суспільства мають найбільшу свободу діяльності та самовизначення»³.

Б. Кістяковський встановив невтішний діагноз стану правової свідомості інтелігенції, яка перебуває на стадії розвитку, що відповідає поліцейській державі, про що свідчить традиція детальної регуляції усіх соціальних відносин засобами писаних законів. Навіть ліберальна інтелігенція сприймає право «не як правові переконання, а як примусове правило»⁴.

На прикладі ставлення інтелігенції до суду Б. Кістяковський показує її слабку здатність брати участь у правовій реорганізації держави. І причину цього вбачає не стільки у «політичних умовах», скільки у факторі суб'єктивному — «дефектах правосвідомості»: а) підпорядкування юридичної справедливості політичним та етичним міркуванням; б) байдужість до прозаїчних проблем раціоналізації правової системи; в) надмірна політизованість юристів.

Не наділяючи зневажливого ставлення впливу зовнішніх умов, підкреслюючи, що «нерозривна правосвідомість» російської інтелігенції була результатом хронічного зла — відсутності будь-якого правопорядку у буденному житті російського народу, Б. Кістяковський, одночасно, відчував, що інтелігенція повинна визнати свою моральну відповідальність, а не обмежуватись легкими самовиправданнями, посилаючись на зовнішні умови. Ось тому завдання часу у тому, щоб про-

¹ Кістяковський Б. А. В защиту права // Из глубины. М., 1991. С. 123.

² Там же. С. 126.

³ Кістяковський Б. А. В защиту права. С. 132.

⁴ Там же. С. 144.

буджувати правосвідомість російської інтелігенції і визвати його до життя і діяльності»¹. Це завдання є актуальним і в наш час, адже реальні зміни можливі у нашому житті тоді, коли «правосвідомість... стане будівником і творцем нашого суспільного життя»².

Надійшла до редколегії 20.10.96.

Трибуна докторанта

А. М. СТАТІВКА, доц. НЮА України

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ДОГОВІРНОЇ СВОБОДИ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Правові проблеми договірної свободи в умовах формування ринкових відносин набуло особливого значення. Головна наукова проблема полягає в оптимальному визначенні рамок договірної свободи в системі АПК, оскільки в ній діє різноманітний суб'єктивний склад, що обумовлений кооперативним характером діяльності підприємств, специфікою аграрного виробництва, залежного в достатній мірі від природно-кліматичних умов. Крім того, чимало сільськогосподарської продукції, внаслідок природного характеру відноситься до продукції, яка швидко псується, що значно відбивається при встановленні умов договорів. Присутні й інші соціально-економічні чинники, які впливають на аграрне виробництво і повинні враховуватися при встановленні договірних відносин.

Перш ніж розпочати говорити про договірну свободу, слід з'ясувати загальне поняття свободи. На думку соціологів, свобода відноситься до соціального поняття. Свобода визначається як можливість і здатність діяти у відповідності зі своїми інтересами та метою, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. Але діяльність людей в багатьох випадках регулюється правом, яке визначає міру дозволеної поведінки відповідних суб'єктів права. Отже, свобода соціальних суб'єктів пов'язана також із правовими наказами держави. Зазначене повністю відноситься й до свободи договірних суб'єктів.

¹ Кистяковский Б. А. В защиту права. С. 143.

² Там же.